

ORTA ÇAĞ'DA HERÂT BÖLGESİNDE TARIM, TARIMSAL SULAMA VE SULAMA HUKUKU*

In the Middle Ages, Agriculture, Agricultural Irrigation and Irrigation Law in Herat

Mustafa ŞAHİN**

ÖZ

Makedonyalı Büyük İskender zamanından beri önemli bir yerleşim yeri olan Herât Şehri aynı isimle anılan bölgeye de adını vermiştir. Bulunduğu yer itibarıyla Hindistan'ın anahtarı konumunda olan ve İran, Afganistan ve Türk ülkeleri arasında önemli bir yerdeki bölge verimli toprakları nedeniyle tarımın insanların temel geçim kaynağı olduğu bir yerdir. Orta Çağ'da, bölgede temel besin maddesi olarak buğday yetiştirilmekteyse de sulu tarım da oldukça ileri bir düzeyde olup, kavun, üzüm, vişne ve karpuz başta olmak üzere çok çeşitli ürünler de yetiştirilmekteydi. Karasal iklimin yumuşak bir şekilde görüldüğü bölgede bu iklim tipi zaman zaman kararsızlık göstermektedir. Bu nedenle tarımsal sulama oldukça önemlidir. Herât Nehri (Heri-rûd), Hilmend Nehri ve Ceyhun Nehri'nin kolları bölgeye âdetâ hayat vermektedir. Tarımda sulama için belirtilen nehirlerle bağlı olarak sulama kanalları açılmış ve arazide böylelikle sulu tarım yapılabilmektedir. Geniş bir alanın sulanması dolayısıyla burada Horasan'ın diğer yerlerinde olduğu gibi çok eski tarihlerden itibaren bir sulama hukuku oluşturulmuş, sulama işleri belli bir düzene oturtulmuştur. Bölgeye hâkim olan yöneticiler de halkın refah düzeyinin artırılması için eski sulama kanallarının tamiri yanında yenilerini de açmışlardır. Moğollar ve Timurular zamanında kanalların yapımı ve ıslahı daha da ileri düzeye çıkmıştır.

Anahtar Sözcükler: Orta Çağ, Herât Bölgesi, tarım, sulama kanalı, su bölüşürme hukuku.

ABSTRACT

The city of Herât which is an important settlement from the time of Macedonian Great Alexander region gave the name to the area referred to the same name. By its location, the area which is in the switch position of India and has an important position among the countries such as Iran, Afghanistan and Turk Countries, due to the fertile lands, agriculture is place where people's main source of income. In the Middle Ages, although wheat was grown as a basic nutrient, irrigated agriculture was a high level one. Various products were grown especially such as melons, grapes, cherries and watermelons. Continental climate in the region shown in the figure a soft, this climate typ shows instability from time to time. Because of this reason, irrigated agriculture was made in the land. For irrigation in agriculture, depending on the rivers, irrigation canals were opened so that irrigated agriculture, was made in the land. Because of the irrigation of large area, here as in other parts of Khorasan had been created an irrigation law since the ancient times thus irrigation Works put on creatin order. Executives who dominate the region new ones have opened alongside old irrigation channels for increasing the welfare of the people. Construction and improvement of channels were even more advanced level in the Mongols and Timurids time.

Keywords: Medieval, Herât Region, agriculture, irrigation canals, water allocation law.

* Bu makale Orta Çağ'da Herat Bölgesi (Gaznelilerin Kuruluşundan Timuruların Yıkılışına Kadar) adlı doktora tezinin 194-204 sayfeleri arasının geniş bir özettir.

** Dr., Tokat Plevne Lisesi Tarih Öğretmeni ve Okul Müdürü, sahinmustafa66@hotmail.com

Giriş

Orta Çağ'da Herât Bölgesi diye belirtilen coğrafi alan Herî-rûd Vadisi'nin verimli topraklarında yer alır. Doğusunda Gûr Dağları ve Yaylaları, batı ve kuzeyinde Herî-rûd Nehri ve İran, kuzeyde Türkmenistan ile komşudur. Kuzey sınırının büyük kısmı çöl ve kumlarla kaplıdır. Kuzeydeki Badgîs sınırları yüksek platolardır. Güneyinde Sistan vardır. Afganistan'ın kuzeybatısında alçak düzlüklerin 1/3'ünü içeren Horasan'ın doğu uzantısıdır (Khazeni, 2003).

İklim yumuşak olduğu için çok çeşitli ürünler yetişmektedir. Herât vilâyeti; Herî-rûd Nehri'nin münbit vadisini ve Hazara Dağları ile İran arasındaki alçak araziye kapsamaktadır (Dames, 1988: 135). Herât'ın iklimi ılıman olup yaz aylarında esen kuzey rüzgârları şehre tatlı bir serinlik getirmektedir (Hamd-Allah Mustawfi of Qazvin, 1919: 147). Herât Bölgesi şehirlerinden Herât ve Badgîs'in yaz aylarında esen ve şehre serinlik getiren kuzey rüzgârları oldukça meşhurdu (İsfizârî, 1338: II/12) ve şehrin havasına sıcak günlerde ayrı bir tat katmaktaydı. Orta Çağ'da gerek bölgeyi gezen ve gerekse bizzat burada yaşayan ve günümüze bilgiler bırakan kişilerin hemen tamamı özellikle Herât şehrinin suyunun ve havasının güzelliğinden bahsetmişlerdir (İsfizârî, 1338: II/12, 20; Tabibî, 1989: II). Herât'a bağlı olan İsfizâr'a bağlı şehirlerinin bulunduğu bu bölgede çok sayıda sarp dağlık alan vardır (Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib, 2008: 59). Badgîs çevresi bölgenin en çok yağış alan, otlakları bol ve en serin yeriydi.

1. Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nde Yetiştirilen Tarım Ürünleri

Herât Bölgesi Orta Çağ'da Horasan'ın tahıl ambarı durumundaydı (İsfizârî 1338: II/8). "Hudûdü'l-Âlem müellifi (2008: 58) Herât için; "Nimeti boldur. Pamuklu eşyalar, manna ve üzüm suyu üretilir." demiştir. Orta Çağ kaynaklarından el-Makdîsî (1919: 148), Herât'ın bahçelerinin güzelliğinden, burada çok çeşitli ve lezzetli meyvelerin yetiştiğinden bahsetmiştir. Ya'kût da buranın bahçelerinden, doğasının güzelliğinden, insanların çalışkanlığından bahsetmiştir (Seyf-i Herevî, 1944: VI-VII; Ensârî, 1383: 172).

Herât şehri her ne kadar ticaret yollarının dışında kalsa da Herî-rûd boyunun fevkalade verimliliğinden dolayı Herât şehri Sâmânoğulları zamanında yine de Horasan'ın en mühim şehirlerinden birisiydi (Barthold, 2005: 225). Sâmânoğulları devrinde Herât ve çevresinde pirinç tarımı yoğun olarak yapılmaktaydı (Usta, 2003: CCCXXX). Orta Çağ'da Merabaz (Mârâbâz) pirinç yetiştirilmesi ile ünlüydü (el-İstahrî, 1989: 211; İbn Havkal, 2004: 145-146). Herât Bölgesi'nde pamuk (İsfizârî, 1338: I/173), incir, badem, nar, üzüm, kavun, buğday bolca yetiştirilirdi (İsfizârî, 1338: I/281, II/7, 12).

Herât-Serahs şehirleri arasındaki Badgîs Bölgesi'nde tarım yağmur sularının birikintileri ile yapılıyordu. Murgâb Nehri'nin suları uygun olmadığı için tarlalarda sulama yapmak kaynak ve yağmur suları ile yapılmaktaydı. Bu bölgede fıstık ağacı ormanları vardı.

Orta Çağ'da Herât'ın kavunları meşhurdu. Bu bölgede özellikle Herat Şehri'nde elli çeşit kavun yetiştirilmekteydi (İsfizârî, 1338: I/173-174, II/12; II/7, 12; Boyle, 2001: 502). Herât Bölgesi'nde kavun kurutma işi çok yaygındı. Kurutulan bu kavunlar kavunun olmadığı mevsimlerde tüketilmekteydi (İsfizârî, 1338: I/171). Herât'ın üzümü de oldukça meşhurdu (Al-Muqaddasî, 1994: 274; Hamd-Allah Mustawfi of Qazvin, 1919: 148). Orta

Çağ'ın kaynakları Herât Bölgesi'nde 120 çeşit üzümün yetiştirildiği ve özellikle Parniyan ve Kalincarî adındaki üzüm çeşitlerinin dünyanın hiçbir yerinde yetiştirilmediğinden bahsederler. Özellikle şeker kalitesi ve miktarı ile lezzeti bakımından siyah üzümlerin çok kaliteli olduklarından bahsetmişlerdir (Nizami-i Arûdi of Samarqand, 1921: 33-34). Emîr Timur'un Herat kuşatması sırasında şehri zor durumda bırakmak için bağları tahrip ettiği bilinmektedir (Nizâmüddîn-i Şâmî, 1987: 99). Başan, Haysar, Esterabyan, Marabah ve Evfe'nin de üzümü meşhurdu (Strange, 1873: 410). Siyavuş'un üzümünün çeşidi bol, kalitesi yüksek ve hem de verimi çoktu (İsfizârî, 1338: 1/84).

Bûşenc şehri de kavun ve üzümleriyle meşhur olup Müstevfî 105 farklı kavun çeşidinin yetiştirdiğinden bahsetmiştir. Bûşenc de bahçe tarımı da gelişmişti (Hamd-Allah Mustawfî of Qazvin, 1919: 147-148; el-İstahrî, 1989: 212; İbn Havkal, 2004: 140; Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, 2008: 411; Strange, 2011: 411). Şûbûrgan'ın kavunu (Aka, 2000: 127; Strange, 1873: 415), üzümü (el-İstahrî, 1989: 214), narı da oldukça meşhurdu. Siyâvûş Köyü'nün üzümü (İsfizârî, 1338: 1/85; Strange, 1873: 415; Aka, 2000: 127; Aka, 2010: 146) Murgâb boyunun pirinci meşhurdu (Aka, 2000: 127; Strange, 1873: 415). Kerûh; kayısı, elma gibi çok çeşitli meyvenin üretimi yapılan, bağ ve bahçelik bir yer idi (İsfizârî, 1338: 1/105). Mâlin'de Tâyif kuru üzümü yetiştirilirdi (Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, 2008: 59; Ebn Haukal, 1992: 219; Strange, 1873: 410).

Orta Çağ'da Badgîs'te kabuklu meyveler ve buğday tarımı yaygındı (Hamd-Allah Mustawfî, 1919: 147; Seyf-i Herevî, 1944: 104). Badgîs'in fıstığı da meşhurdu (İsfizârî, 1338: 1/134; İbni Batûta, 1983: 272). Üretilen bu fıstıklar çevre şehirlere satılırdı. Ürünün hasat döneminde insanlar buraya gelirlerdi (Strange, 1873: 412). Step bir alanda kurulu olduğundan Badgîs'e bağlı Kûfe'de tarım daha çok yağmur suları ile yapılırdı (Al-Muqaddasî, 1994: 271). Bu nedenle buğday ve arpa gibi kuru tarıma elverişli ürünler yetiştirilirdi. İklimin kararsızlık gösterdiği zamanlarda gıda sıkıntısı çekildiği olurdu. Başta İbn Havkal ve el-İstahrî olmak üzere pek çok Orta Çağ müellifi; Kerûh Şehri'nde başka yerlere de satılan kışmış yetiştirildiğini kaydetmişlerdir (İbn Havkal, 1994: 145; el-İstahrî, 1989: 211). Hâfız Ebrû ise İsfizâr'da da kışmış bulunduğunu kaydetmiştir (1349: 41). Burada Irak ve diğer ülkelere satılan Zebîb-i Tâifi denilen bir ürün yetişmekteydi. Bu ürün Mâlin Şehri'nde de yetişmekteydi (İbn Havkal, 2004: 145; el-İstahrî, 1989: 211). Bağşur ve İsfizar'da da vişne (el-İstahrî, 1989: 272). Büst'te Hurma ve üzüm yetiştirilirdi (İbn Havkal, 2004: 134). Evfe ve Malin'de bağ ve bahçe tarımı yaygındı (el-İstahrî, 1989: 211).

İsfizârî; Merv civarından söz ederken Herât halkının yiyecek ve giyeceğinin Merv'den sağlandığını, buranın topraklarının bire yüz verecek kadar verimli olduğundan bahsetmiştir (Aka, 2000: 125). İsfizârî'nin bu kaydı düştüğü zamanda Herât Timuruların başkentidir ve nüfusu kalabalıktır. Burada dikkat edilmesi gereken husus Herât'ta çok çeşitli ürünler bol miktarda yetiştirilmiş olmasına rağmen nüfusun kalabalıklığı sebebiyle diğer şehirlerden ve bölgelerden buraya yiyecek ve giyecek getirilip satılmaktadır. Pamuklu eşyalar, dişbudak ve benzeri ağaçlardan sızan koyu tatlımsı madde manna ve üzüm şurubu üretilirdi (Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, 2008: 58).

Orta Çağ'da Herât'ta Buğday, arpa ve pirinç diğer ürünlere göre daha az üretiliyordu. Fasulye, mercimek ve karpuz ise çok üretilen ürünler arasındaydı. Meyve bahçelerinde elma, ayva, nar, vişne, incir, karadut, Antep fıstığı (Şam Fıstığı), bolca yetiştirilmekteydi (Subtenly, 2007: 119). Hibrit tohum üretimi bu dönemde kullanılmıştır. Sulama, iklim ve meteorolojik olaylar dikkatle takip ediliyordu. Sebze bahçeleri (ıspanak, pırasa, lahana, turp, soğan, sarımsak vs.), hoş kokulu bitkiler ve asma Herât Bölgesi'nde yoğun olarak üretilen ürünler arasındaydı (Subtenly, 2007: 117-118). Dihistan Şehri hem tepeler üzerine kurulu olmasından hem de sularının azlığından dolayı tarımsal sulamanın az yapıldığı, ziraatın az olduğu bir yerdii (el-İstahrî, 1989: 212). Herât Bölgesi'nde kökboyası, çivit otu, kına ağacı, kendii yetiştirilen endüstri ürünlerinin başında geliyorlardı. Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nde gül de yetiştirilmekteydi ve gülden çok çeşitli çeşniler hazırlanmaktaydı (Subtenly, 2007: 118). İsfizârî; Zerafşân denilen bir bitkiden ve bu bitkinin lezzetli meyveleri olduğundan bahsetmiştir (1338: 1/328).

Büşenc'de Hayrûce denilen bir bitki yetişmekteydi. Fidanı ve çiçeği güle benzeyen bu bitkinin tohumu şubat ayı sonunda bir süre suda bekletilir, mart ayı başında toprağa dikilirdi. Hoş kokulu bir bitkiydi (Kâsım b. Yusuf, 1968: 222).

Herât Şehri'nin yakacak ihtiyacının bir kısmı şehrin güneyinde uzanan çalılıklardan sağlanmaktaydı (Barthold, 2005: 224-225; Strange, 1873: 409). Badgîs, yüksekliği sebebiyle serin ve bol yağış almaktaydı. Bu nedenle ormanlara sahipti. Herât Şehri'nin yakacak ve inşaatlarında kullanılacak kereste ihtiyacının çoğu Badgîs'ten getirilmekteydi (İsfizârî, 1338: 1/133-134; Aka, 2005a: 67; Aka, 2000: 131). Büşenc'den de Herât'a kereste gelirdi (Strange, 1873: 411). Orta Çağ'da Cebel Şehri'nde orman yetersiz olduğundan odun ihtiyacı İsfizâr'dan karşılanmaktaydı (İbn Havkal, 2004: 145). Badgîs'in kereste ticareti önemli bir yer tutmaktaydı. Çok sert ve yüzlerce yıl kurtlanmayan, çamur ve toprak arasında uzun süre dayanıklılığını sürdüren ağaçlar oldukça meşhurdu (İsfizârî, 1338: 1/133-134; Wiet, 1986: 1343). Kaynaklar bu ağacın çeşidini bahsetmemiş olsa da ardıç ağacı olma ihtimali yüksektir. Çünkü bu ağaç hem Herât Bölgesi'nin iklimine uygun hem de uzun süre dayanıklı olması dolayısıyla tanımlanan ağaç türüne en uygun olanıydı.

Orta Çağ'da, Büşenc (Füşenc)'de Horasan'ın hiçbir şehrinde olmadığı kadar servi ağaçları (Dağ Servisi-Hûşk ağacı) vardı. Buradan diğer yerlere de satılmaktaydı (Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, 2008: 59; el-İstahrî, 1989: 211; İbn Havkal, 2004: 146; Strange, 2011: 411). Hâfız Ebrû; İsfizâr'da Ar ar isminde bir ağacın bulunduğunu, bu ağaca bölgede nacu da denildiğini kaydetmiştir (1349: 42). Bu ağaç çok uzun ve dayanıklı olup sedir veya dağ servisi olması muhtemeldir. Çünkü o tarihlerde bölgenin değişik yerlerinde dağ servisi yetişmekteydi.

Tarihin ilk dönemlerinden itibaren önemli bir yerleşme yeri olan Herât Bölgesi'nde hüküm sürmüş siyasi teşekküllerin hemen tamamı tarıma büyük önem vermişler, gerek sulama, gerek ürün desteği gibi birçok konudaki destekleri ile gıda sıkıntısının önüne geçmeye çalışmışlardır. Yukarıda anlatıldığı üzere bölgedeki şehirlerin verdikleri vergiler burada her alandaki üretimin ve genel olarak da Orta Çağ'daki genel geçim kaynağı olan tarımın seviyesini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

Moğollar döneminde Herât, Horasan'ın diğer büyük şehirleri gibi tahribata maruz kalmış, halkın elindeki tohumluk ürünler dahi yakılarak ekilecek bir şey bırakılmamıştır (Togan 1988: 431). Moğollar ve özellikle Timurlular zamanında devlet yöneticileri ve şehirlilerle birlikte Türk-Moğol kabileleri de tarım yapmaya ve yerleşik kültüre geçmeye başlamışlardır.

Timurlu hükümdarları, kurucuları Emîr Timur'dan itibaren bayındırlık faaliyetlerinde bulunmaya ve en öncelikli olarak da tarımı geliştirmeye büyük çaba harcadılar. Nitekim Timur 1398 yılında Hint seferine çıkarken torunu Muhammed Sultanı da Sirderya'nın doğusuna göndererek Aspara'da (Aşpara-İşpara) bir karakol inşası ile tarımı canlandırması ve bayındırlık faaliyetlerinde bulunmasını emretmesi onun savaş hazırlığı yaparken dahi temel ihtiyaç maddeleri ve halkın gıda gereksiniminin karşılanmasına verdiği önemi göstermesi bakımından oldukça önemli bir olaydır (Aka, 2005b: 16). Timur döneminde imar faaliyetleri yapıp yeni şehirler, bağlar ve binalar kurularken, tarımsal faaliyetler de ihmal edilmemiştir. Şerâfeddîn Yezdî'nin ifadesine göre Timur ülke dâhilinde hiçbir toprak parçasının boş kalmasını istememiş, fethedilen yerlere başka yerlerden de insanlar getirerek oraların topraklarının işlenmesini sağlamıştır (Aka, 1994: 205). Şüphesiz bu durum ülkenin boş alanlarına yeni yerleşim yerlerinin kurularak şenlenmesi, yeni şehirler ve köyler doğması anlamına gelmekteydi. Timurlular Döneminde Herât Şehri'ne yakın alanlarda tarım daha yaygındı. Bunda kalabalık şehir nüfusu ve pazarlama kolaylığı en önemli etkidir. Sulama kanalları tarımda çok yoğun olarak kullanılmıştır.

Timurlularda bir bahçe kültürü oluşmuştu (Subtenly, 2007: 130). Bu dönemde Herât Bölgesi'nde meyve başta olmak üzere birçok alanda tarım üretimi Horasan ekonomisine büyük katkılar sağlamıştır (Subtenly, 2007: 6). Abdürrezzak es-Semerkindî (2008: 190) Mirza Şâhruh Dönemi ziraatı için: "Herât o kadar seviyeye geliştirdi ki onun bahçelerinin letafeti Bağdad yüzünden Dicle yaşımlı götürdü ve meyvelerinin sululuğu Semerkand meyvesinin unutulmasına bir sebep oldu." diyerek bu dönemde şehrin ve bölgenin tarımsal alanda yeniden canlandığını belirtmiştir. Sultan Hüseyin Baykara da ziraata büyük önem vermiş, Herât Bölgesi'nde tarımı geliştirmiştir. Bu dönemde ağaç dikme alışkanlığı yaygınlaşmıştı (Abdürrezzak es-Semerkindî, 2008: 130). Hasan-ı Rumlu (2006: 240): "Şâhruh'un emirlerinden Alike Kükeltaş'ın bir yılda ektiği tohum miktarı 100 bin eşek yükü idi." demektedir. Bu da gösteriyor ki, Herât'ta Timurlu beyleri devletten maaş alarak geçinmekten çok kendi geçimlerini başka yollarla sağlamışlar ve üretime de katkıda bulunmuşlardır.

Timurlu Hükümdarı Ebû Sa'id'in veziri Hâce Kutbeddîn-i Simnânî, Horâsân'da her yıl yedi bin yük tohum ektirmiştir (Aka, 2005: 14; Aka, 2006: 226). Bu emîr yaptığı çalışmalarla üretimin artmasına ve sık sık yaşanan kıtlıkların azaltılmasına çalışmıştır (Terry, 1983: 23).

Timur ve onun mirzaları, su yolları, kanallar, camiler, cadde ve bahçeler, yeni şehir ve kasabalar inşa ettiler. Timur yönetimi altındaki bütün arazinin ekilmesini emretmiştir. Yeni ele geçirdiği yerlerin arazisinin ekimi için insanlar yerleştirildi. Anadolu'dan getirilen 30 bin Kara Tatar Aşgana ve Isık Göl civarına yerleştirildiler.

Başkent Herât'ın kumaş, pirinç, dokuma, elbise ve yiyecekleri Merv civarındaki Murgâb Nehri çevresinden karşılanmıştır. Buranın kavunu çok meşhurdu (Aka, 2005: 8). Timurlu hükümdarları üretimi teşvik edici ve geliştirici çalışmalara bizzat katılmışlardır. Bunları gören devletin diğer ileri gelen görevlileri de bu çalışmalara bizzat iştirak etmişlerdir. Mirza Ebû Sa'id de yapacak, çiftçilere öküz, tohumluk buğday gibi üretimi destekleyici yardımlarda bulunmuştur. Herât yakınında Neretu kalesi Dilabah'ta verimli toprakların sürülmesini emretmiştir (Aka, 2006: 226; Aka, 2010: 146).

Mirza Ebû Sa'id dönemi genel olarak Herât'ta ve ülkenin dört bir yanında ekonomik canlanmanın olduğu tarıma yatırım yapıldığı bir dönem olmuştur (İsfizârî 1338: 1/85) Ebû Sa'id 863/1459 yılında Herât yakınındaki Neretu Kalesi'ne geldiğinde ekilebilecek her yerin ekilmesini emretmiş ve bunun için halka tohum ve öküz dağıtmıştır (Aka, 2006: 226). Bu faaliyeti onun tarıma ve üretime, dolayısıyla halkın refahına verdiği önemi göstermektedir. Bu çalışmalar kısa zamanda meyvelerini verecek ve Herât halkı bolluğa kavuşacaktır (Aka, 2000: 126). Timurlu hükümdarı Mirza Ebû Sa'id'in veziri Hâce Kudbeddîn-i Simnânî Horasan'da her yıl 7000 yük tohum ektirmiştir (Alan, 1996: 60; Aka, 2006: 226).

İhtiyâreddîn Kalesi Herât Şehri'nin kıtlık ve savaş zamanları için hububat depolanan bir yerdi (Alan, 1996: 60).

Kısaca XV. yüzyılın ikinci yarısında tarım alanlarının etkisinden ayrılmaz bir şekilde Orta Çağ İslam şehirlerine örnek olacak şekilde büyümüştür (Subtenly, 2007: 120). İsfizârî XV. yüzyılda Herât civarındaki tarımsal genişleme ile birlikte kasaba nüfuslarının da büyüdüğünü kaydetmiştir (Subtenly, 2007: 119).

2. Tarımsal Sulama ve Su Kanalları

Herât vahaları Horasan'ın önemli bir tarım alanıydı (Christensen 1993: 138). İlk Çağlardan beri sulama yapılmak için bu nehrin üzerine Herât Bölgesi'nde kanallar yapılmıştır (Hamdullah Müstevfî Kazvinî, 1913: 859). İbn Rusteh; Herât'tan Kirman'a kadar çok fazla su kuyusunun olduğunu, hatta bu mesafede kuyulardan başka şenliğin olmadığını yazmıştır (İbn Rusteh, 2004: 303).

İbn Havkal, İstahrî ve Hamdullah Müstevfî başta olmak üzere birçok Orta Çağ tarihçisi ve coğrafyacısı Herât çevresinde yedi kanal olduğunu belirtmişlerdir (el-İstahrî, 1989: 210; Strange, 1873: 408, 413; Usta, 2003: XXXV).

Şehir su ihtiyacını Hari-rûd Nehri'nden ayrılan muhtelif kanallardan karşılamaktaydı. İbn Havkal ve İstahrî'ye göre Herât'ta bulunan sulama kanalları şunlardı:

Nehr-i Bûhvî veya Bahûy (Bevhoy) Kanalı: Sendaseng rustakını sulamaktaydı. Şiyâvuş ve Keveysan'a kadar alanı sulamaktaydı.

Nehr-i Bârist veya Bârest Kanalı (Rûd-i Bar): Kâşan, Malin, Tîzân ve Revâmiz rustaklarını sulamaktaydı.

Begûscan Kanalı: Kevk rustakını sulamaktaydı.

Kebek Kanalı (Rud-i Gûsmân): Kerkiberd rustaklarını sulamaktaydı.

Sabgar Kanalı: Sûhîn rustakını sulamaktaydı.

Rud-i Kerag Kanalı: Güzgânan civarını sulamaktaydı.

Banchir Kanalı (Rûd-i İncir Nehr-i Ancîr,): Herât Şehri'ni sulamaktaydı. Bu kanallardan başka Nehr-i Adrîcân, Nehr-i Guscân veya Gûsmân ismiyle de kanallar mevcuttu (el-İstahrî, 1989: 210; al-Muqaddasî, 1994: 291; Uslu, 1997a: 28).

Bazı kaynakların sularının tuzlu olması dolayısıyla sulamada fazla kullanılmadığını, bunun yerine yağmur suları ve dağlardan kanallarla getirilen sularla arazi sulamaya çalışıldığını (Uslu, 1997a: 28) kaydetmişlerse de nehir üzerinde yapılan kanallar aslında sulamada bir hayli faydalanıldığını göstermektedir.

Tâhîroğulları zamanında Herât da dâhil olmak üzere birçok yerde sulama kanalları açılmıştır. Bu devlet zamanında oluşturulan sulama hukuku daha sonraki dönemlerde İslam dünyasına örnek teşkil etmiştir. Hatta bu konuda *Kanallar Kitabı* adı ile bir eser de yazılmıştır (Turan, 2010: 343). İbn Havkal (2004: 145) "Herâtlılar'ın suları Ribât-ı Kîrvân yakınından çıkmaktaydı. Herât'a doğru Gûr sınırını geçtikten sonra bu sudan birçok nehir ayrılırdı. Herât Şehri'ni sulayan İncîr Nehri de bu sudan ayrılmaktadır." demekle nehrin çeşitli kollara ayrıldığını ve bazılarının da kanal olarak yapıldığını ifade etmiştir.

Herât'ta eski devirlerden beri yer altı kanalları ile taşınan su teşkilâtının var olduğu bilinmektedir. Bazı kaynakların su kanalı olarak verdikleri bilgileri bazıları nehir adı olarak yazmışlardır. İncîli Kanalı (Câmî, 1922: 14), Malan Kanalı veya suyu bunlara örnektir. Kâsım b. Yusuf el-Herevî (X/ XVI yüzyıl) Risâle-i Târih-i Kismet-i Âb-ı Kulb adlı eserinde Herât'ın kanallarını ve su dağılımını (Uslu, 1997b: 17) Herî-rûd Nehri'ni ve bölge ziraatını ayrıntılı olarak anlatmıştır.

Moğollar Döneminde şehrin ekonomisi büyük zarar görmüştür. Moğollar Herî-rûd üzerindeki sulama kanallarının çoğunu da tahrip etmişlerdir. "Ögedey Han bölgenin canlanması için çalışmalar yapmıştır (Khwandamir, 1994: 38, 101).

Daha önce ayrılmış olan Şerâfeddîn Hatip ve Emîr İzzeddîn Mukaddemân (Herevî), Cemâleddîn Malanî, Abdülmelik Yezdevî, Muhammed Hasan Peraş, Muhammed Dâna, Pehlivanşâh-ı Vere, Fahreddîn İmâdeddîn Mübârek, Sâ'id-i Badgisî, Mahmud Beg-i Fûşengî gibi ileri gelenler (Seyf-i Herevî, 1944: 109; Havafî, 1341: 308) 635/1237-1238 tarihinde Ögedey Kağan'ın emri ile Türkistan'dan Herât'a geldiler. Şehrin imarı için Herât Camisi'nde meşveret ettiler ve en sonunda sulama kanallarının yapılarak ve halka tohum dağıtılarak ziraatın canlandırılmasına karar verdiler. Bu karar gereğince sulama kanalları açıldı. Tohumluk buğday dağıtıldı, ziraatı öğretici kişiler getirildi ve kısa zamanda şehir yeniden canlandı. Bağlık, bahçelik alanlar arttı. Emîr İzzeddîn Mukaddemân İncîli Kanalı'nın tamirini yaptırdı. Afganistan taraflarından tarım ilaçları getirildi (Seyf-i Herevî, 1944: 114; İsfizârî, 1338: 110-111).

636/1238-1239 yılında Hâce İzzeddîn Mukaddeman Herât'ın imarında Ögedey Kağan'ın dikkatini çekti. Hâce İzzeddîn Mukaddeman; Ögedey Kağan'dan, Türkistan'da kalan ailesinin getirilmesini istedi (Seyf-i Herevî, 1944: 114; Havafî, 1341: 309). Ögedey Kağan bu isteği kabul ettiği gibi onunla birlikte 200 hanenin de gelmesini istedi. Hâce İzzeddîn bizzat kendisi bunları getirmek için Türkistan yoluna çıktı. Dönüşünde Faryab Şehri'nde öldü. Oğlu Muhammed b. İzzeddîn Mukaddeman ailesini Herât'a ulaştırdı (Seyf-i Herevî, 1944: 114; Havafî, 1341: 310).

637/1239-1240 senesinde bir Uygur Türkü olan Emîr Harlıg Türkistan'dan Herât'a doğru hareket etti. Bu sırada şehri Moğollar adına Emîr İzzeddîn Mukaddeman yönetmekteydi. Şerâfeddîn Hatip ve adamları Emîr Harlıg'ı karşılamaya çıktılar. Harlıg Herât'a geldi. Şehri dolaştı. Fırıncılar kasaplar, lokantalar, bakkallar, demirciler, marangozlar başta olmak üzere esnafı gezdi ve şehrin yöneticisinden şehrin canlandırılmasını ve bunlara esnafa daha fazla yardımcı olmasını istedi. Bu dükkânların daha da çoğalması ve şehrin canlandırılması için emirler verdi (Seyf-i Herevî, 1944: 118; İsfizârî, 1338: 11/110).

Ögedey Kağan zamanında Harlıg (Harlıg) isminde bir Uygur daruga Harezmsahlı Şerâfeddîn de bitikçi (defterdâr) tayin edilmiştir Sabgar Kanalı ihya edildi (Togan 1988: 432). Melik Mecneddîn-i Kalyonî İncili Kanalı'nı imar etti. Kanalın imarında bizzat kendisi çalıştı. Herât'ta nüfus sayımı yaptırdı. Bu sayımda şehrin nüfusu 6900 olarak tespit edildi (İsfizârî, 1338: 11/119). Togan bu zamanda Malan isminde yeni kanal yapıldığını (Togan, 1988: 432) kaydetse de bu isimle çok eskilerden beri kanalın varlığı kaynaklardan anlaşılmaktadır. Olsa olsa kullanılmayacak kadar bozuk veya unutmaya yüz tutmuş kadar eski olan kanalın yerinde yeni kanal inşa etmiş olabilir.

637/1239-1240 yılında Emîr Şemseddîn Muhammed b. Emîr İzzeddîn Mukaddem, Ögedey Kağan'dan kendisine vazife vermesini istedi. Ögedey Kağan Emîr Harlıg'ı Herât'a daha önceden şahne tayin etmişti. Ögedey Kağan böyle bir değişikliğe gitmedi ancak bir kısım işleri de ona verdi. Harlıg ve Mukaddem birlikte Herât'ın imarına çalıştılar. İncili Köprüsü'nü açtılar. Herât'a yeni su götürdüler (Havafî, 1341: 310).

Timurlular devrinde Herât'ın yukarısında Rabat-ı Kuran (yahut Kardan) isimli 9 kanalın Heri-rûd Nehri'nden ayrılarak Herât'ı suladığı Hâfiz Ebrû tarafından kaydedilmiştir (İsfizârî, 1338: 11/430). Bu devirde Murgâb Nehri'nin kenarındaki sulama kanalları ile sulanmaktaydı. Buralar çok güzel bahçelerle doluydu (Klaviyo, 1975: 119). Timurlular devrinde şehrin çevresinde eskiden beri mevcut olduğu bilinen kanallardan faydalanılarak tarım yapıyordu. Ancak Mirza Şâhruh'tan itibaren tüm ülkede dolayısıyla da Herât Bölgesi ve bölgenin en önemli şehrinde eski sulama kanallarından bozuk olanlar tamir edilerek kullanıma devam edilirken (Aka, 1989: 283) diğer taraftan da Mirza Şâhruh döneminin ileri gelen emirleri tarafından Murgâb boyunda yeni sulama kanalları inşa edilmiştir (Hamdullah Müstevfî, 1919: 148; Strange, 1873: 415; Aka, 1348: 124). Bâdgîs'in kuzeyinde yer alan Murgâb'ın etrafı çok güzel bahçelerle doluydu. Aynı adla anılan nehirden ayrılan eski usül kanallarla sulama yapılmaktaydı (Klaviyo, 1975: 119). Burası Mirza Şâhruh zamanında imar edildi. Mirza Şâhruh buraya Dilkuşa Kanalı yaptırdı. Bu dönemde Murgâb'da; Nehr-i Gencî, Nehr-i Ömermaman, Nehr-i Akbuka,

Nehr-i Kilkumur, Nehr-i Şeyh Ebû Sa'id, Nehr-i Şeyh Ali, Nehr-i Devletşâh-ı Candâr, Nehr-i Gülmagan, Nehr-i Kal'a Canver, Nehr-i Hasan Candar, Nehr-i Emîr Alâeddîn Nehr-i Nevrûz, Nehr-i Buhdan, Nehr-i Memduh Hoca ve Nehr-i Ali Melik olmak üzere çok sayıda sulama kanalı bulunmaktaydı (Hâfiz-i Ebrû, 1349: 26).

Mirza Şâhruh'un emirlerinden olup babası Argunşâh da Emîr Timur zamanının emirlerinden olan Emîr Firûzşâh (Khwandamir, 1994: 34) ve yine Mirza Şâhruh'un emirlerinden olan Alike Kükeltaş İncil ve Hıyaban kanallarını tamir ettirmişlerdir (Aka, 1989: 283). Mirza Ebû Sâ'id Herât'ın güneyinde Cuy-i Sultanî adında sulama kanalı yaptırmıştır (Roemer, 1974: 356). Herât'ın kuzey batısındaki 4 fersah¹ uzunluğundaki sulama kanalı ise Mirza Ebû Sa'id zamanında 873/1468 yılında yeniden inşa edilmiştir (Subtenly, 2007: 126-127; Aka, 2005c: 14).

Özellikle Mirza Ebû Sâ'id döneminde açılan kanallarla pek çok alan bayındır hâle getirilmiştir (Aka, 2000: 89, 126; Aka, 1989: 226; Aka, 2000: 89).

Timurlu hükümdarları içerisinde ülkede ve özellikle Herât Bölgesi'nde tarımın geliştirilmesi ve ekonomik alanda iyileştirme ve refahı arttırma çalışmaları en çok onun zamanında görülmüştür. Timurlu hükümdarı Mirza Ebû Sâ'id'in veziri Hâce Kudbeddin-i Simnânî 1469 yılında Herât'ın kuzeydoğusunda 4 fersah uzunluğunda kanal açtırarak civarın arazisinin sulanmasını ve buraların bayındır hâle gelmesi için çalışmıştır (Hândmîr, 1371: 389; Aka, 2000: 126; Aka, 1989: 226).

Timurlular Dönemi Herât'ında bu dönemde özellikle Gâzîrgâh civarındaki otlaklar, bağ ve bahçeler onun su kanalları açmasıyla güzelleşmiştir. Gâzîrgâh'dan Çeşme-i Mâhiyân'a kadar açtırdığı kanal yaklaşık bir fersahı (İsfizârî, 1338: 1/85).

Herât Bölgesi'nin suyu farklı bölüm ve kanallara ayrılmıştı. Yukarıda bahsedilenlere ek olarak İsfizârî'nin eserinde de Mirza Hüseyin Baykara zamanında Herât Bölgesi'ndeki tarımsal sulama hakkında önemli kayıtlar vardır (Subtenly, 2007: 137). Sultan Ebû Sa'id; Gâzîrgâh'tan² Çeşme-i Mâhiyân'a kadar bir fersah uzunluğunda bir sulama kanalı yaptırdı. Kariye-i Sakleman'dan Çeşme-i Mâhiyan'a kadar da toplam 6 fersah uzunluğunda sulama kanalı yaptırmıştır. Buralar suyun gelmesi ile bağlık ve bahçelik alanlar hâline geldi (İsfizârî, 1338: 1/85). Sultan Hüseyin Baykara zamanında Herât civarında 7 ayrı sulama kanalı vardı (İsfizârî, 1338: 1/85). Timurlular devrinde özellikle Mirza Ebû Sâ'id zamanında başta olmak üzere birçok hükümdar ve devletin diğer üst yöneticileri sulama kanalları açtırmışlarsa da bunlar içerisinde en çok duyulanları daha evvelden de var olan Hıyaban ve İncili (İncir) kanallarıdır. Bûşenc Şehri de sularını Herât Nehri'nden almaktaydı. Yazın suları azalan nehir şehrin ortasından geçmekteydi (el-İstahrî, 1989: 211; İbn Havkal, 2004: 146).

¹ Fersah: At ile bir saatte gidilen mesafeye denir. Üç mile denktir. Bir mil: 1609.344 m.'dir. *bk.* Pakalın, 2004: 11/699.

² Kelimenin aslı Kâzergâh olup savaş yeri anlamına gelmektedir. Herât Şehri'nin kuzey doğusundadır (W. Barthold, 2005: 231).

3. Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nde Su Bölüştürme Hukuku

Herât Bölgesi'nde Heri-rûd, Hilmend ve Ceyhun gibi çok zengin su yataklarına sahip nehirlerin ve bunların da çok sayıda kollarının olması çok eski devirlerden itibaren bölgede sulu tarım kültürünü doğurmuş ve geliştirmiştir. İşte suyun tarımdaki öneminin kavranılmasıyla sulu tarıma duyulan ilgi bir su bölüşüm ve kullanım hukukunu zorunlu kılmıştır.

Su bölüştürme işlerini yapan kuruma Mîrab denilmekteydi. Mîrab; Sâsânî yönetimi tarafından kurulmuş, Horasan ve Mâveraünnehr'de bunlardan sonra gelen devletlerce de çok önemli ve işlevsel bir kurum olarak kullanılmıştır. Horasan'ın Merv sahasında Moğol öncesinde Mîrab makamı çok saygı duyulan ve önemli yetkileri olan bir makamdı. Arap coğrafyacılarına göre mîrablar 10 bin sulama yapan insanı denetliyorlardı. Büyük Selçuklularda bu rakam 12 bin idi. Moğol sonrası dönemde Herât önemli bir merkez olunca bu bölgede mîrablık kurumu ve su bölüştürme işi daha da önem kazanmıştı XVII. yüzyılda mîrabların görev alanları çeşitlenmiştir. Harman ve tarladaki ürünlerin tahmini, kanal tamiri, yer altı suları da bunların görev alanlarına girmiştir (Subtenly, 2007: 140). Müslümanlarda erken dönemlerden beri su biriktirme, paylaşırma, kanal yapımı ve kullanımı ile ilgili bir hukuk oluşturulmuştu (Subtenly, 2007: 137) Abbasîlerden beri devam eden bürokrasi ve yönetimle ilgili bilgiler birleştirilerek Ebû Abdullah Harezmî tarafından yazılan sekreterlik sanatının terimleri, su bölüştürme, muhasebe kayıtları, vergi toplama, çeşitli finansal teknik terimlerden bahsetmektedir. Burada İran ve Mâverâünnehr ile ilgili bilgiler mevcuttur (Bosworth, 1969: 137).

Su bölüştürme çizgisi bölgesel geleneklere göre oluşturulmasına rağmen Müslüman otoriteler ve yöneticiler bunu benimseyip diğer tarımsal bölgeler ve sulama alanlarında kullanmışlardır. Bu örnekler daha sonra İran ve Orta Asya'da da kullanılmıştır. IX. yüzyılda Tâhirî yönetiminde, Doğu İslam dünyasında sulama ile ilgili bir düzenleme yapıldığı bilinmektedir (Subtenly, 2007: 137-138).

Târîh-i Gırmât-i Âb-ı Gûlb'da kaydedildiğine göre su bölüştürme esaslarının ve tarzının oluşturulup kurulması Kert yönetimi zamanında Muizeddîn Melik Hüseyin'e (1332-1370) aittir. Nizâmeddîn Abdurrahman Kavâfi, Herât Bölgesi'nin sulama ihtiyacını köy köy kaydetmiştir (Subtenly, 2007: 137-138). Sâsânîlerden belki de daha önceki dönemlerden beri varlığı bilinen su bölüştürme işleri ve bununla ilgili hukuk, geleneklerle İslami hukukun kaynaştırılmasıyla geliştirilmiş bu paylaşım hukuku bölgede çeşitli İslam devletleri tarafından kullanılarak Timurlular zamanına kadar gelmiş ve Timurlular zamanında ise bu hukuk en uygun dönemini yaşamıştır (Subtenly, 2007: 130).

Herât Bölgesi'nin sulama sistemi, kısımları, usulleri, su bölüştürme tarzı Kasım b. Yusuf'a borçludur. Ancak bu konuda Mirza Hüseyin Baykara'nın destek ve teşviklerini de unutmamak gerekir. Kâsım b. Yusuf, Mirza Hüseyin Baykara'nın nâzırı olduğundan geniş kapsamlı yetki ve sorumluluklarıyla ve elbette ki onun bu konudaki yeteneği ile bütün bu sulama işlemleri ile ilgili düzenlemeler oluşabilmiştir (Subtenly, 2007: 140). Geç Timur döneminde Herât'ta su bölüştürme işi için yapılan çalışmalar ve hizmetler elimizde mevcuttur. Kâsım b. Yusuf Ebû Nasrî tarafından yazılan Târîh-i Gırmât-i Âb-ı

Gulb (su bölüştürme ve fiyatı) tıpkı Mirza Ebû Sa'îd zamanında Seyyîd Gıyas Nasrî tarafından yazılan Hazırlama İrşad el Zira (ö.927/1521) gibi bu konuda bilgiler vermektedir (Subtenly, 2007: 137).

Orta Çağ şartları göz önüne alındığında sulama kanallarının tüm ihtiyaca cevap verdiği düşünülemezdi. Bu nedenle Herât Bölgesi için yağmur suları hayati öneme sahipti. Tarım çoğunlukla buna göre yapılıyor, hayvancılık otlaklara bağlı olduğu için yağmurla çok yakın ilişki içindeydi. X. yüzyılda bölgeyi gezen coğrafyacıların çoğu bu duruma dikkat çekmişlerdir (el-İstahrî, 1989: 212-213; İbn Havkal, 2004: 144-146).

Sonuç

Tarihin eski dönemlerinden itibaren yerleşme yeri olmuş Horasan ve onun bir parçası olan Herât Şehri ve aynı isimle anılan bölge gerek kuru ve gerekse sulu tarımın yaygın olarak yapıldığı bir yer olmuştur. Yılın büyük kısmında bol su taşıyan nehirlerin çokluğu ve buralarda yaşayan insanların çok eski devirlerden itibaren bu sudan faydalanmayı başarmaları ürünlerin çeşidini ve miktarını arttırmıştır. Orta Çağ'da Herât Bölgesi'nde yetiştirilen ürünler ne kadar çok çeşitliyse de daha çok temel besin maddesi olarak buğday, pirinç ve arpa, meyve sebze olarak da kavun, karpuz, üzüm çokça yetiştirilmekteydi. Suyun az kullanıldığı, arazinin yüksek ve yaylayı andırdığı sarp ve dağlık alanlarda daha çok kuru tarım yapılırken, sulama kanallarının yoğun olarak yapıldığı daha az engebeli ve alçak alanlarda sulu tarım yapılmıştır. Tâhirîler ve Sâmânîlerden itibaren de devlet yöneticileri tarımı teşvik edici tedbirler almışlar, tohumluk dağıtmışlar, sulama kanalları açmışlardır.

Tarımın bu kadar geliştiği ve sulamadan da çok fazla faydalanma bilincinin oluştuğu Orta Çağ Herât Bölgesi'nde su ile ilgili bir hukuk da oluşmuş, sulama işleri bir düzene konulmuş, belli bir ücret tarifesine göre su hukuku uygulanmıştır. Gerçekten de şaşılacak derecede yaygın bir ağ sistemi ve bu sistemi sürdürülebilir kılan sulama hukuku Orta Çağ'da genelde Horasan Bölgesi'nde ve özelde de Herât coğrafyasında tarımın daha verimli, sürdürülebilir yapılmasını sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- ABDÜRREZZAK ES-SEMERKANDÎ. Matla-ı Sadeyn ve Mecma'-i Bahreyn. C II. Taşkent: Özbekistan Neşriyatı, 2008. (ed. A. Kayumov- M. Ali) (trc. Asaniddin Urumbayev).
- AKA, İsmail. "Timurlular Devleti". Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. C 9. İstanbul: Çağ Yayınları, 1989: 181-300. (ed. H. Dursun Yıldız).
- AKA, İsmail. Mîrzâ Şâhruh ve Zamanı. Ankara: TTK, 1994.
- AKA, İsmail. Timur ve Devleti. Ankara: TTK, 2000.
- AKA, İsmail. "XV. Yüzyılın İlk Yarısında Timurlularda Ziraî ve Ticarî Faaliyetler". Makaleler 1. Ankara: Berikan Yayınları, 2005a: 57-69. (yay. hzl. E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli).
- AKA, İsmail. "Timur'un Çin İle Münasebetleri". Makaleler 3. Ankara: Berikan Yayınları, 2005b: 15-22. (yay. hzl. E. Semih Yalçın- Şarika Gedikli).
- AKA, İsmail. "The Agricultural and Commercial Activities of the Timurids in the First Half of the 15th Century". Makaleler, Ankara: Berikan Yayınları, 2005c: 7-26. (yay. hzl. E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli)
- AKA, İsmail. "Timurlular". Makaleler 2, Ankara: Berikan Yayınları, 2006, 193-235. (yay. hzl. E. Semih Yalçın- Şarika Gedikli)

- AKA, İsmail. *Timurlular Devleti Tarihi*. Ankara: Berikan Yayınları, 2010.
- AKA, İsmail. *Coğrafya-yı Hâfız Ebrû Kismet-i Rûb-ı Horasan: Herât. bekuşuş, Menabi-i tarih u coğrafya-yı İnan (Eser Tanıtımı). Mâil-i Herevî Entesharat-ı Bonyand-ı Ferheng-i İnan: 91, 1348.*
- ALAN, Hayrunnisa. *Ebu Said Devri Timurlular Tarihi (1451-1469)*. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi. Basılmamış Doktora Tezi, 1996.
- AL-MUQADDASÎ. *Ahsan al-Taqaşım fi Ma'rifat al-Aqalim (The Best of Divisions For Knowledge of The Regions)*. (Trnsl. B. Collins) Devha (Doha) 1994.
- BARTHOLD, Wilhelm. "Herât ve Herîrüd Boyu". *Makaleler 3*, Ankara: Berikan Yayınları, 2005, 221-236. (çev. İsmail Aka), (yay. hzl. E. Semih Yalçın-Şarika Gedikli)
- BOSWORTH, C. E. "Abû Abdallâh on The Tecnical Terms of the Secretary's Art". *Journal of the Economic and Social History of the Oriend*, 12, 1969.
- BOYLE, J. A. *The Cambridge History of Iran (The Saljuq and Mongol Perriods)*. USA: Cambridge University Pres, 2001.
- CÂMÎ, Ebu'l Berekat Nureddîn Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed, *Divan-ı Kâmil-i Câmi: Mukaddime*. (yay. hzl. Haşım Rıza) Tahran 1922.
- CHRISTENSEN, Peter. *The Decline Of İranshar*. Danimarka: Universty of Copenhagen, 1993.
- DAMES, M. Longworth. "Efganistan", İ.A. C 4. İstanbul: MEB, 1988, s.133-168.
- EL-İSTAHİRÎ, Ebû İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî 346/957. *Mesalik'ül memalik*. Tahran, 1989. (Düzenleyen İrec Afşar).
- EN-NASİBÎ, El- İmâmü'l-Âlem Ebu'l-Kasım Muhammed b. Havkal. "Kitâbü'l-Mesâlik Ve'l-Memâlik (Kitâbu Sûreti'l-Arz)". *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*, İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004, 55-193. (Derleyen ve Türkçeye Çeviren, Yusuf Ziya Yörükân, Yayına Hazırlayan, Ali Ertuğrul).
- FÂRÛK ENSÂRÎ. *Herat: Şehr-i Aryâ*. C I. Tahran: Merkezi İsnad ve Hidemât-ı Pezuhşî, 1983.
- FASİHÎ HAVAFÎ, Ahmed b. Celaleddin Muhammed. *Mücmel-i fasihi*. C II, Meşhed: Kitabfuruş-i Bastan, 1341. (tsh. ve thş. M. Ferruh).
- HÂFİZ EBRÛ. *Coğrafya-yı Hâfız Ebru Kismet-i Rûb'i Horasan: Herât*. Tahran: Bünyad-ı Ferheng, 1349. (yay. Mail-i Herevî).
- HAMD-ALLAH MUSTAWFÎ OF QAZVİN 740 (1340). *The Geographical Part of the Nuzhat al-Qulub*. (Translated by G. L. Strange) Printed of the Trustes of the E. J. W., Gibb Memorial, Leyden 1919.
- HAMDULLAH MÛSTEVFÎ KAZVİNÎ. "The Ta'rih-ı Guzida". *Memorial Series*. (Trnsl. E. G. Browne with Indices of the Fac-simile Text by R.A. Nicholson, E. F. W. Gibb). Leyden 1913.
- HÂNDMÎR, Gıyâseddîn b. Hâce Hümâdidîn Muhammed b. Hâce Celaliddîn Muhammed. *Düstûr el Vüzerâ*. Tahran: İntişârât-ı İkbâl, 1371. (Tashih eden Sâ'id Nefisi)
- HASAN-I RUMLU. *Ahsenü't Tevârih*. (çev. Mürsel Öztürk) Ankara: TTK, 2006. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik ile'l-Magrib*. (İng. çev. V. Minorsky, Türkçe çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı). İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2008.
- İBN RUSTEH. Ebû Ali Ahmed b. Ömer. "Kitâbü'l-A'lâki'n-Nefise". *Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler*. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004, 279-306. (Derleyen ve Türkçeye Çeviren, Yusuf Ziya Yörükân. Yayına Hazırlayan, Süleyman Özkaya).
- İBNİ BATÛTA. Muhammed Et-Tancî, İbni Batûta Seyahatnâmesi (TuHFetu'n-Nuzzâr fi Garaibi'l-Emsâr). C 1-2. İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1983. (Sadeleştiren ve basıma hazırlayan M. Çevik).
- İSFİZÂRÎ, Muhammed b. Abdullah Herevî Muinüddin-i (ö.915-1509). *Ravzâtü'l-Cennât fi Evsaf-ı Medineti Herât*. C II. Tahran: İntişârât-ı Danişgah-ı Tahran, 1338. (Tashih Muhammed Kâzım İmam).

- KÂSİM B. YUSUF EBÛ NASR-İ HEREVÎ. İrşâd el-Zirâ. Tahran: İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran: 1968.
- KHAZENİ, A. "Herât I-V". Geography Encyclopedia İranica. Elr, 2003.
- KHWANDAMIR, Habibu's Siyar. Central Asian Sources I. The Reign Of The Mongol and Turk Part Two: Shakrukh Mîrzâ-Shah İsmail. (Trnsl. V. M. Thackston, Edt. Şinasi Tekin and Gönül Alpay Tekin) Harvard, 1994.
- KLAVİYO, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat. (çev. Ö. Rıza Doğrul). İstanbul: Nakışlar Yayını, 1975.
- NİZÂMÜDDİN-İ ŞÂMÎ. Zafernâme. (çev. N. Lügal), Ankara: TTK, 1987.
- NIZAMI-İ ARUDI OF SAMARQAND. Chahar Maqala (Foolowed by on Abridged Trnsl of Mîrzâ Muhammad's Notes to the Persian Text by E. G. Browne) London: Printed by the Cambridge Universty Press, 1919.
- PAKALIN, M. Z. Osmanlı Tarih Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü, II. İstanbul: 2004.
- ROEMER, Hans, R. "Timurlular". İ.A. C 12/1. İstanbul: MEB, 1974, 346-370.
- SEYF İBN YA'KÛB EL-HEREVÎ. Târihnâme-yi Herât. Calcuta: 1944. (Neşreden M. Zübeyr es-Siddîkî)
- STRANGE, Guy Le. The Lands of the Eastern Caliphate, Persia and Central Asia. New York 1873.
- SUBTENLY, Eva Maria. Timurids in Transition. Cophright USA, 2007.
- TABİBÎ, Abdulhakim. Târih-i Muhtasâr-ı Herât Ahd-ı Timuriyân. Tahran 1989.
- TERRY, Allen. Timurid Herât. Wiesbaden: 1983.
- THE ORIENTAL GEOGRAPH OF EBN HAUKAL. Islamic Geograph, 30, (Trnsl. W. Ousley. ed. F. Sezgin), Frankfurt, 1992.
- TOGAN, Z. Velidi. "Herât", İ.A. 5-1. İstanbul: MEB, 1988, 429-442.
- TURAN, Osman. Selçuklu Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti. İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2010.
- USLU, Recep. Herât Tarihi. İstanbul: TDAV Yayınları, 1997.
- USLU, Recep. Hicri I. II. Yüzyılda Horasan Tarihi. Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul: Uludağ Üniversitesi. İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, 1997.
- USTA, Aydın. Sâmanîler Devletinin Siyasî ve Kültürel Tarihi (943-1005). Basılmamış Doktora Tezi. İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- WIET, Gaston. "Herât ve Bûşenc. Bushandj Also Known as Fushandj". The Encyclopaedia of İslam. Vol. 1. Leiden, 1986 (ed. H.A.R. Gibb, J.H. Kramers, E. LEVI-Provençal, J. SCHACT)
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya. Müslüman Coğrafyacıların Gözüyle Orta Çağ'da Türkler. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004.